

НАУКОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ
І АКАДЕМІЧНА КУЛЬТУРА
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ*

Советська спадщина і постсоветські гуманітарні науки

Те, куди ми прийдемо, залежить від того, звідки ми вийшли. Нинішня Україна, наше суспільство і наука вийшли з советської системи, при чому вийшли за специфічних умов зміни еліт. За висловом Сергія Аверінцева, особливість ситуації полягає в тому, що «попередній лад ...був демонтований представниками самої партійної еліти».¹ З усіма позитивами (мирний характер трансформації) і вадами (назву хоча б відсутність достатніх системних передумов для принципової моральної і юридичної ревізії советської спадщини).

Говорячи про історичну науку, в якій почуваюся бодай частково компетентним, хочу наголосити на важливості уваги до розмаїття інтелектуальних практик, співдії різних наукових мотивацій і різних моделей наукової самореалізації в межах культурно-політичного феномену «українська советська історіографія».² Це уможливить не лише засадниче розрізнення таких продуктів советської доби як «Історичні джерела та їх використання» і численних номенклатурних збірок, а й вивчення їхнього співіснування в спільному академічному полі. До речі, саме аналітично-диференційовано підходили до оцінки советських публікацій найкращі зарубіжні українські вчені.³

* В цьому тексті частково використано попередні публікації автора: Українська радянська історіографія: до постановки проблеми // *Сучасність*. – № 6. – Київ, 2000. – С. 112-6; Советизація гістарычнай навукі ў Украіне і Беларусі (некаторыя канцэптуальныя меркаванні) // *Беларускі Гістарычны Агляд*. – Т. 7. – Сп. 2. – Менск, 2000. – С. 476-88; Поневолені університети // *Критика*. – № 3. – Київ, 2003. – С. 15-7; Дніпропетровські історики 1920-1930-х років та радянська влада // *Молода нація*. – № 3. – Київ, 2004. – С. 31-51.; Presenting the Past: Comments on History Textbooks in Belarus, Russia and Ukraine // *Ukraine's Re-integration into Europe: A Historical, Historiographical and Politically Urgent Issue* / Ed. by G. Brogi Bercoff & G. Lami. – Milano, 2005. – P. 325-35.; Історіографії на краях // *Критика*. – № 3. – Київ, 2006. – С. 17-8.

¹ Аверинцев, Сергей. *Связь времен*. – Киев, 2005. – С. 390.

² Тезу про спрощеність розгляду советської наукової продукції як єдиного потоку висували вчені, чия високофахова наукова діяльність значною мірою припала на ті часи. Див.: Ковальський, Микола. Деякі теоретичні питання української історіографії // *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України*. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 10-1; Ісаєвич, Ярослав. Наші три відродження – не лише здобутки, але й втрати // *Сучасність*. – № 12. – Київ, 1998. – С. 136; його ж: Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Т. 8. – Львів, 2001. – С. 12. та ін.

³ Наприклад, високу оцінку наукового рівня праць І. Крип'якевича, М. Брайтчевського, Я. Ісаєвича, М. Марченка дав Ярослав Пеленський: Pelenski, J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – B. 12. – H. 3. – München, 1964. – P. 384, а також гарвардський часопис *Recenzja*, присвячений рецензуванню підсоветської наукової продукції.

Втім, поодинокі приклади не змінюють факту інституційного нищення науки советською системою. Але тут криється наступна методологічна пастка. Українська гуманістика загалом засвоїла концепцію советського тоталітаризму, за якою суспільство було лише пасивним і беззахисним об'єктом усіляких державних експериментів. Власне, з такого способу думання і випливає спрощене розуміння «советизації» як процесу, що добіг кінця у 1930-40-і роки, після чого буцімто існувала уніфікована підкорена історіографія.⁴

Натомість, в західній науці (починаючи з праць Шейли Фітцпатрик й Моше Левіна) набирає сили наголос на тому, що людина в советському суспільстві таки залишалася співучасником історичного процесу, а поняття “тоталітаризму” часто відображає радше точку зору влади, що воліла спростити ситуацію до відносин згори вниз.⁵ Такий підхід, якщо його не абсолютизувати, дозволяє розглядати і режим, і його ставлення до науки в розвитку, уможливорює погляд на державну політику як діалог з суспільством, з пригніченим, але не знищеним опозиційним дискурсом, що за першої нагоди виявляв себе у сміливих виступах окремих вчених, свідомому відході інших до археографії та медієвістики, в езоповій мові підцензурних публікацій.

Водночас, в системі советської державної машини основна місія історичної науки була цілком прагматична – виховання нової людини, «будівника комунізму». Історична наука не просто інтегрувалася до тоталітарного механізму, а й сама ставала могутнім засобом репресій, «не лише страждала, а й змушувала страждати».⁶

Чим був у цьому контексті советський університет? Одразу після революції у 1918 році єдиною вимогою при вступі до університету був вік. Уряд перебрав на себе функцію призначати професорів, а юридичні факультети перетворили на факультети суспільних наук. Утім, про повне знищення навчальної системи новому режимові не йшлося, він прагнув іншого – утилітаризувати й стандартизувати її. Від самого початку це передбачало основну увагу до технічних спеціальностей як утилітарно придатних. До гуманітарних наук черга дійшла пізніше і теж за утилітарним принципом – від «найактуальнішої» новітньої історії до позірно менш «актуальної» давньої. Складником освітніх реформ стало знищення автономності університетів, особливо сильної після революції 1905 року. Нова влада централізовано призначала ректорів і проректорів, «спускала» до кожної установи стандартизовані плани, а від середини 1930-х років з'являється інститут

⁴ Приклад твердження про ненауковий характер усіх історичних праць, виданих в Україні з другої половини 1940-х до кінця 1980-х років: Потульницький, В. Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800-1991) // *Схід-Захід*. – Вип. 2. – Харків, 1999. – С. 42.

⁵ Друбек-Мейер, Н. Mass-Message/Массаж масс: советские (масс-)медиа в 30-ые годы // *Советское богатство: Ст. о культуре, литературе и кино*. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 126. Див. також аналіз радянських тоталітарних практик у порівняльному контексті: Holquist, P. To Count, to Extract and to Exterminate // *The State of Nations, Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. – New-York, 2001. P. 111-44.

⁶ Афанасьев, Ю. Феномен советской историографии // *Советская историография*. – Кн. 2. – Москва, 1996. – С. 9.

аспірантури та інституція нагляду за науковою продукцією: Вища атестаційна комісія (ВАК), до якої ще повернуся нижче.

Що советську владу не влаштувало в несоветській вищій школі? Партійні перевірки Львівського університету наприкінці 1940-х років виявили такі вади: зарахування на студії дітей «куркулів і бандерівців»; використання старих підручників, аж до книжок Грушевського; викладання іноземних мов «відірвано від радянської дійсності» та «нездорове висовування» студентами під час захисту використаної іншомовної літератури; замовчування «найвидатнішої ролі великих російських вчених» Ломоносова, Попова та інших; «безпартійність» багатьох лекцій; непрактичність наукових розробок (приміром, доцент Солодовников отримав догану за те, що досліджував «вплив жирового тіла на статевий цикл малярійного комара» замість «виявити способи боротьби з цим комаром».⁷

Советська візія університету (реалії навчання у конкретних вищих школах могли, при цьому, істотно різнитися) чи не найрішучіше заперечувала класичну концепцію Вільгельма фон Гумбольдта, який стверджував, що університет творить єдність навчання й дослідження, й жодне з них не може безпосередньо служити державі. Окрім того, советська система, вельми успішно знешкодивши «ворожі впливи», заборонивши і знищивши тисячі книжок, витворивши нову професуру, визначила й методологічні межі перших опозиційних виступів проти неї. Опозиція, заперечуючи панівну ідеологію, завжди певним чином залежить від неї, тому не дивно, що Іван Дзюба в тексті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» критикував національну політику партії з марксистських лєнінських позицій, а Михайло Брайчевський заперечував концепцію «возз'єднання» як не-марксистську⁸ (зрештою, обидва мали рацію). Але єдино можливою в Україні легальною свідомою опозицією до ідеологічних приписів в історичній науці була археографія – публікування документів.

Тобто, опозицією до ідеології була позаметодологічність. Як справедливо зазначив Сергій Білокінь у статті «Чи маємо ми історичну науку?», саме археографічні публікації рятували честь української історіографії за тоталітарних часів.⁹ Ніколай Копосов назвав цей феномен советської науки «ідеологією професоналізму», за якої еталоном науки є технічно бездоганне емпіричне дослідження. Віддаючи належне такій настанові, Копосов звертає увагу й на те, що ця ідеологія, полегшивши розвиток емпіричних досліджень, паралізувала інтелектуальну теоретичну роботу й була по суті формою компромісу, захищаючи не лише вчених від системи, а й систему – від вчених!¹⁰

⁷ Усі цитати за виданням: *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали* / Відп. ред. Ю. Сливка. – Т. 1 (1939-1953). – Київ, 1995.

⁸ В праці «Приєднання чи возз'єднання» (1966) Брайчевський писав, що концепція «возз'єднання» виводить російський народ за межі закономірностей, що становлять зміст історичного матеріалізму, оскільки всі історичні явища розглядаються не з точки зору їхньої класової природи, а з позиції ставлення до Росії. Див.: Брайчевський, Микола. *Вибрані твори*. – Київ, 1999. – С. 493, 498.

⁹ Білокінь, Сергій. Чи маємо ми історичну науку? // *Літературна Україна*. – 3, 10 січня. – Київ, 1991.

¹⁰ Копосов, Николай. *Хватит убивать кошек! Критика социальных наук*. – Москва, 2005. – С. 168-9, 192.

В українських умовах (значно несприятливіших за московські чи ленінградські¹¹) навіть археографічний професіоналізм мав свою ідеологічну ціну: Іван Крип'якевич та Іван Бутич, готуючи до друку «Документи Богдана Хмельницького» (1961) мусили включити листи гетьмана до турецького султана й кримського хана до розділу «Сумнівні документи»¹²; зі збірки «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні» (1975) були викреслені п'ять актів з Луцьких гродських книг, що показували Федорова як проводиря збройних сутичок між ворожими групами селян, що буцімто компрометувало друкаря¹³; в усіх документах збірника «Класова боротьба селянства Східної Галичини» (1974) слово «жид» замінили на «карчмар»¹⁴. В Україні «ідеологія професіоналізму» успішно пережила розпад комуністичної системи¹⁵, але протидіяти хвилі нової, псевдопатріотичної халтури виявилася неспроможною. Ба більше, позаметодологічність української советської історіографії полегшила зміну кольорів 1991 року, коли «історики партії» (яких за офіційними даними на середину 1980-х років налічувалося в Україні тисяча шістсот осіб) виявили подиву гідну любов до сьомо-жовтого оформлення палітурок своїх книжок про «українську національну ідею».

В цьому контексті, кумедною видається порада Ореста Субтельного постсоветським історикам не поспішати відкидати марксистську методологію, «яку вони добре знали» й яку варто було би «більш творчо» застосувати до українського матеріалу.¹⁶ Іронія, власне, в тому, що офіційна советська історіографія не була марксистською, в її розвитку державне замовлення важило більше за схоластику марксизму-ленінізму (лише один яскравий приклад цього: еволюція в советському дискурсі Богдана Хмельницького від «зрадника й лютого ворога повсталих козацько-селянських мас» й помічника встановлення «колоніального панування Росії над Україною» середини 1930-х років до канонічного «самовідданого борця за возз'єднання»¹⁷). Або, як цілком слушно зауважив Субтельний в іншому місці тієї самої статті, масовий відхід істориків від концепції «побудови соціалізму»

¹¹ Відомо, що коли українських істориків картали за цитування Грушевського, в московських метрів із цим ніколи не було проблем, і саме в Москві вдавалося захистити дисертації, що їх Київ відхиляв за «націоналізм». Парадоксально, але саме завдяки безпосередньому підпорядкуванню Дніпропетровського університету Москві, а не республіканському міністерству (через стратегічний характер ракетно-космічних розробок) Микола Ковальський зумів створити там у 1970-ті роки справжній осередок вивчення джерел до історії України XVI-XVIII століть.

¹² Дашкевич, Ярослав. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич, Іван. *Історія України*. – Львів, 1992. – С. 14.

¹³ Ковальський, Микола. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI-XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип. 5. – Львів, 1998. – С. 324.

¹⁴ Усна інформація Олега Купчинського.

¹⁵ Один з її характерних проявів – поширені в публікаціях (зокрема таких знаних фахівців як Ярослав Дашкевич або Юрій Мицик), а також усному спілкуванні тези, мовляв, спочатку слід видати джерела, а щойно потім братися за теоретизування.

¹⁶ Subtelny, O. The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 18. – No. 1-2. – P. 42.

¹⁷ Детальніше див.: Гриневич, Владислав. Як гетьман-"зрадник" став героєм, або Депо про советські маніпулювання історією // *Пам'ятки України*. – № 5. – Київ, 1991. – С. 4.

відбивав аж ніяк не спроможність критично переосмислювати концептуальні позиції, а розвинене вміння враховувати політичні реалії.¹⁸

Що надзвичайно важливо в даному контексті – безболісність зміни прапорів не спровокувала жодної глибокої рефлексії над самим способом створення наукового тексту¹⁹, який залишився, як і раніше, ідеологічно забарвлений, позначений есенціалізацією сучасної території України та її етнічної структури, конфронтаційним баченням минулого, в якому місце «класової боротьби» успішно посіла боротьба з зовнішніми (іноетнічними) ворогами, з перевагою політичної історії і термінологічною анархією, де «національно-визвольні рухи» мирно співіснують з «буржуазно-демократичними революціями» чи «дворянсько-буржуазною інтелігенцією».²⁰ Іншими словами, советської спадщини намагалися позбутися по-советському, тим самим, репродукуючи її, хай і в дещо модифікованому вигляді. Надто очевидний пейоративний наголос останньої тези хочу врівноважити припущенням, що інакше і бути не могло, й, попри все, модифікації совєстського канону таки відбулися.

Отже, постсоветська українська гуманістика винесла з попередньої доби яскраві поодинокі (це тут ключове слово) приклади дотримання високих стандартів емпіричного дослідження, суто советську розгалужену й взаємопов'язану систему інституцій й глибоко засіяні зерна конформізму, уніфікації наукового стилю і державно-політичної легітимізації своїх досліджень.

Творче середовище і корпоративна солідарність: умови постання і українські реалії

Не новина, що людська креативність оприявнюється не будь-коли, а в певному часі і місці, в окреслених соціокультурних і психологічних умовах. Тому в дослідженнях історії науки щоразу активніше використовується категорія “творче середовище”, аналізуються умови постання наукового відкриття. Зокрема, Карл Е. Шорске і Петер Левенберг вирізняють такі компоненти *conditions of excellence*: довіра і емоційна безпека, що їх мають забезпечити лідер наукової групи і сама група; інституційно гарантована культурна відкритість групи, відчуття сильної

¹⁸ Subtelny, O. *The Current State...* p.39.

¹⁹ Пор. фактично програмну статтю з цього приводу, опубліковану *Вопросами истории*: Гуревич Арон. О кризисе современной исторической науки // *Вопросы истории*. – № 2-3. – Москва, 1991.– С. 21-36.

²⁰ Цікавою ілюстрацією спроби налагодження діалогу постсоветської історіографії з історіографією світовою є матеріали міжнародного семінару «Українська історична дидактика», на якому українські автори говорили здебільшого про «державні традиції» і «відродження нації», а західні – про культурні відмінності, плюралізм і увагу до думки іншого. Наприклад, Вілфрід Ільге, аналізуючи висвітлення в українських підручниках Київської Русі наголошував на неувазі авторів до альтернативності й контроверсійності історичного процесу, а вже в наступній статті Марія Кармазіна доходила висновку, що ідеї української державності «не втратили свій творчий потенціал до сьогодні», а трохи далі Сергій Литвин розважав про те, що «ідеали С. Петлюри... необхідно втілити в шкільні підручники». Див.: *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог*. – Київ, 2000. – С. 107, 113, 133.

потреби нових моделей і концептів; розподіл адміністративно-формального і дослідницького керування; висока згуртованість групи та висока мотивація її членів.²¹ Спробуємо прикласти ці критерії до українських семінарів і аспірантур.

Українські наукові “середовища” формуються здебільшого за регіональним принципом. Вважаю чи не найзагрозливішою тенденцією розвитку сучасної історичної науки в Україні стрімку провінціалізацію більшості її регіональних осередків. Ризикну ствердити, що цей процес недостатньо помітний з київської чи львівської перспективи і ще слабше усвідомлений в самих регіонах. Його питомі ознаки:

- бюрократизація наукової і навчальної діяльності (зокрема, в аспірантурах), поєднана з формалізацією процесу підготовки молодих фахівців;
- щоразу сильніша тенденція до регіоналізації тематики досліджень, її краєзнавчого звуження, подеколи прикрашеного модними фразами про “регіональну” чи “мікроісторію”, часто поєднуваними з неприхованою зверхністю до доробку закордонної науки;
- перетворення регіональних “фахових” видань на самодостатні збірники, де, за зазвичай обов'язкову оплату, можна надрукувати будь-яку статтю, яка здебільшого має суто формальний сенс (для захисту дисертації, для рейтингу викладача ВНЗ), тим більше, що вказані “фахові” видання, навіть в місті, де вони виходять друком, жодним чином не поширюються²²;
- суто формальний характер більшості конференцій, які лише за назвою виконують роль “апробації” наукових досліджень, перетворюючись насправді в нудне багатогодинне зачитування десятків рефератів зі сталим браком культури обговорення і самої потреби в ній;
- незадовільний стан мовної підготовки студентів;
- різючі диспропорції в укомплектованості бібліотек (брак, а то й відсутність, іншомовної, а нерідко і сучасної української літератури і періодики; нерозвиненість інтернет-технологій і відсутність доступу, а часто, і зацікавленості в доступі до електронних баз даних; советська бюрократизація і формалізація роботи в бібліотеці);
- брак відкритого і рівного доступу до інформації про наукові проекти і програми.

Звісно, наведеній характеристиці можна закинути наголошення саме загроз, а не окремих позитивних тенденцій²³ у знов-таки окремих осередках, або побудову

²¹ Огляд сучасних концепцій “творчого середовища” див.: Brix, F. „Środowisko twórcze” jako przedmiot badań historycznych” // *Historyka*. – Т. 25. – Wrocław, 1995.– S. 43-53.

²² Покличуся на приклад Дніпропетровська, де вельми проблематично, навіть в наукових бібліотеках, ознайомитися з виданими в тому-таки Дніпропетровську (!) численними ВАКівськими виданнями.

²³ Див., зокрема, кумедну репліку, викликану тим самим переліком проблем в моїй статті «Історіографії на краях»: Вирський, Д. Історіографія у пошуках крайнього // *Критика*. – № 6. – Київ, 2006. – С. 12.

надто жорсткої дихотомії центр-регіони²⁴. Варто зазначити також цілком банальну річ, що вказані проблеми стосуються також Києва і Львова. Хоча, розглядаючи інтелектуальну географію України в порівняльному контексті, виникає враження, що, "обираючи" між, умовно кажучи, німецькою (децентралізованою) і російською (централізованою) моделями, ми вже ступили на російський шлях, де інтелектуальні стандарти випромінюють Москва і Санкт-Петербург, і загальний рівень гуманістики в столицях принципово випереджає рівень провінції.²⁵

Ба більше, за умов катастрофічно низьких накладів наукових видань і ще катастрофічнішого їх розповсюдження і обігу між регіональними центрами, помножених на загрозливе зростання кількісних показників наукової (наукової?) продукції, чи можна вести мову про українську історіографію чи літературознавство чи соціологію в однині? Або, трохи переформулювавши питання Віктора Живова до російської гуманістики: Читанням і обговоренням чого об'єднані наші академічні кола? *Українського історичного журналу? Українського гуманітарного огляду? А про Грани, Гуманітарний Журнал, Бористен і десятки подібних "фахових видань"* ви взагалі чули? Ще раз наголошу очевидне: це питання і наведена вище теза спрямовані не проти регіональних досліджень чи регіональної тематики, а проти тих тенденцій їхнього розвитку, що видаються дедалі невтішнішими.

Дошукуючись відповіді на питання, що об'єднує українських істориків, не можу не поставити на перше місце советський досвід: стилістичний²⁶, методологічний, поведінковий і, одразу зазначу, досвід неоднозначний. Вимоги ВАК до дисертації на сьогодні залишаються фактично єдиним спільним знаменником для українського історіописання.

Тож загалом в українському гуманітарному просторі надалі гарантом збереження хоча б якихось стандартів інтелектуальної відповідальності, чесності й фаховості є не інституції, а індивідуальності, що кидають виклик системі, а роль корпоративної солідарності у протистоянні халтурі виконує приватне сумління кожного окремо взятого дослідника.

У цьому контексті питання, чому советській системі вдалося зруйнувати корпоративну наукову солідарність, далеко не риторичне. Цікаве поле для порівняль-

²⁴ Сподіваюся, моя характеристика не є «абсолютизацією культурно-інтелектуальної дистанції між провінційним та столичним рівнем історіографії»: Савченко, Сергій. Сучасна українська історіографія. Спроба характеристики // *Сучасність*. – № 11. – Київ, 1999. – С. 130. Ще раз наголошу, що провінційність визначається не місцем проживання історика (як приклад амбітних і високофахових "нестолічних" видань можна навести *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, запорізьку *Південну Україну* або дрогобицькі *Франкознавчі зошити*).

²⁵ Детальніше про російську ситуацію див.: Гудков, Л.; Дубин, Б. Российские библиотеки в системе репродуктивных институтов: контекст и перспективы // *Новое литературное обозрение*. – № 4. – Москва, 2005. – С. 166-202. Зокрема, Л. Гудков і Б. Дубін констатують «різкий відрив основної маси освіченої і гуманітарної спільноти від загального рівня їхніх західних колег й тих нечисленних російських дослідників, які зайняті нормальною позитивною науковою працею».

²⁶ Герої більшості сучасних історичних текстів, як і за часів "будування соціалізму", зазвичай ведуть "виснажливу боротьбу", "вказують шлях свого народу", переживають "процес докорінного оновлення", стогнуть під "гнітом самодержавства", "беруть на озброєння теоретико-методологічний арсенал", люблять Україну "за її співучий та душевний народ, чудову природу і т. ін.", незважаючи на "засилля іноземного капіталу" й інших "експлуататорських прошарків", й, звісно ж, як "непересічні особисті", роблять свій "вагомий внесок" до історії.

них розважань створює советизація в країнах соцтабору після Другої світової війни. Розумію, що порівняння українського випадку з центральноевропейським хибує вже тому, що Польща, Чехія, Східна Німеччина чи Угорщина не зазнали терору 1920-30-х років, а повоєнний тамтешній сталінізм був вельми нетривалий.²⁷ Втім, якщо йдеться про аналіз самої природи спроможності інтелектуальної спільноти до опору, таке порівняння має певний сенс.

Отже, аналіз повоєнної ситуації²⁸ дозволяє зробити висновок, що Польща була єдиною державою регіону, де інтелігенція згуртовано протистояла системі. Чинниками такої сильної корпоративної солідарності була розвинена елітарна, шляхетська самосвідомість польської інтелігенції, що сприймала себе духовним провідником нації. Польська інтелігенція виступила проти нацизму, а пізніше – комунізму, і що важливо: відкинула комунізм не як суспільно-політичну систему, а як форму російської окупації. Не менш істотним був вплив католицької церкви. Невипадково першим із повоєнних польських університетів відкрився Католицький Люблінський, а в першому виданні російської граматики відмінювання іменників показувалося на прикладі слова "Бог". Одним з джерел моральної сили польської інтелігенції була її антинацистська постава, створення таємних університетів – складника унікального явища – польського підпільного громадянського суспільства і держави. Натомість, німецька професура повністю підтримувала нацистське керівництво, чеська інтелектуальна еліта за роки окупації зберегла і заробітну платню, і можливість видавати наукові часописи. Тож ані німецька, ані чеська професура не могли відчувати й плекати корпоративну солідарність під тиском советської системи, як це було в Польщі.

Українська інтелігенція і в 1930-ті, і в 1990-ті роки була в цілком іншій ситуації, що неминуче відбилося на ступені її відпорності до адміністративного тиску. Додам, що нині на українську специфіку (непроста спадщина советської доби з букетом рудиментів поневоленої науки) накладаються загальні тенденції розвитку гуманістики в сучасному, масовому суспільстві – втрата віри в пізнавальні спроможності глобальних пояснювальних схем (меганаративів), щоразу відчутніша фрагментаризація науки, розпад спільноти істориків на слабко пов'язані між собою групи, кожна з яких, говорить зрозумілою лише для посвячених мовою. Одна з рис нашого часу, часу непрочитаних книжок – самотність гуманітарія в межах його спеціалізації, усвідомлення того, що насправді ми всі пишемо для себе. Адже змінилося (непомітно для більшості колег) бачення ролі і місця вченого в суспільстві. Замість "володарів дум", "провідників мас", "будителів нації" або просто публічно впливових інтелектуалів щоразу запотребованим стає ідеал експерта, готового надати до послуг суспільства свою компетентність, але вільного від покликання вказувати тому суспільству шляхи до майбутнього.²⁹

²⁷ На увагу заслуговує теза Анджея Валіцького, що 1956 рік, кінець сталінізму, став фактично роком остаточного переходу Польщі до посттоталітарної стадії розвитку і де-факто некоммуністичної версії «реального соціалізму». Див.: Walicki, A. *Polskie zmagania z wolnością*. – Kraków, 2000.

²⁸ У викладі цього сюжету спираюся на дослідження: Connelly, J. *Captive Universities. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education, 1945-1956*. – Chapel Hill – London, 2000.

²⁹ Докладний аналіз цих тенденцій див. у: Копосов, Н. *Хватит убивать кошек!...* с.120-41.

Нааявні інструменти контролю за науковим рівнем і пропоновані реформи

Проблема відмежування науки від її профанації (справжніх професорів від легіону «проФФесорів») в українському контексті особливо болюча. Тотальна суспільна девальвація наукових ступенів і звань, розклесні на кожному стовпі оголошення про продаж усіх видів письмових праць (від рефератів до дисертацій), фактично нульовий поріг суспільного несприйняття плагіату навіть на рівні віце-президента Академії наук³⁰ викликають в пам'яті слова Умберто Еко: «аби бути толерантним, слід поставити межу нестерпному».

Найсумніше в даному контексті, що в українському академічному просторі всі розпізнавальні ознаки фаховості й інтелектуальної чесності вже розмиті: під грифом Міністерства освіти видаються і піонерські курси історії України Наталі Яковенко і Ярослава Грицака, і книжки Петра Кононенка з розважаннями про *Велесову книгу* і Конституцію Пилипа Орлика; Інститут літератури НАН України дає свій гриф погромницькому памфлету Петра Іванишина *Національно-екзистенційна інтерпретація*; навіть серед видань, рекомендованих до друку вченою радою Києво-Могилянської академії бачимо еkleктичні *Основи герменевтики* Сергія Квіта.³¹ Останні вибори член-кореспондентів і академіків НАНУ виразно засвідчили глибину корумпованості й нерозбірливості академічних еліт.

Можна розважати: чому українська гуманітарна наука надалі живе за советськими формальними вимогами. Чому академічні інститути надалі керуються застійними "Положеннями про норми трудових затрат наукових працівників", за якими річний «облік трудових затрат проводиться в авторських аркушах» (зазвичай, 6 аркушів для докторів наук, старших наукових співробітників; 5 аркушів – для кандидатів наук, старших наукових співробітників; 3 аркуша – для кандидатів наук, молодших наукових співробітників; нарешті 2 – для молодших наукових співробітників без наукового ступеня). А ВАК визначає в офіційній постанові від 9 лютого 2000 року «необхідні елементи» кожної наукової статті.³² І після цього іншим документом наголошує, що «прилюдний захист дисертації повинен мати характер наукової дискусії!»³³

³⁰ Толочко, Олексій; Яковенко, Наталя. Потрапили в історію // *Критика*. – № 7-8. – Київ, 2006. – С.22-5.

³¹ Увагу на рекомендації до друку двох останніх праць слушно звернув Марк Гольберг в листі до Григорія Грабовича: Задавніні хвороби української гуманістики // *Критика*. – № 11. – Київ, 2006. – С. 30.

³² Для зацікавлених подаю повністю перелік тих "необхідних елементів": «постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку». Цит. за: <http://www.vak.org.ua/docs/vymogpubl.doc>

³³ З "Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань", затвердженого Кабінетом Міністрів. Цит. за: <http://www.vak.org.ua/docs/stupen.doc>

Голоси про скасування чи реформування ВАКу лунають щоразу частіше. Зацитую тут менше знане на всеукраїнському рівні джерело – текст дніпропетровського історика яскраво виражених лівих поглядів Віктора Якуніна: «Вважаю, що час ліквідувати цей ганебний спадок сталінської системи й створити при Міністерстві освіти комісію з правового контролю за діяльністю спеціалізованих рад з захисту дисертацій. Наукові стандарти має визначати комісія в системі НАН. Вона повинна мати право на рекомендацію і наукову експертизу... Рішення спецрад і вчених рад університетів має бути остаточним щодо присудження наукових ступенів і вчених звань»³⁴. Як втілити останній постулат зрозуміло, а щодо створення комісії пропоную замислитися: *хто* визначатиме склад тих комісій? Те саме питання виринає стосовно загалом вельми слушної думки Наталі Яковенко, що проблематика дисертації має визначати підбір членів вченої ради.³⁵ Запитання тільки: а *хто* визначатиме цей підбір, хто відділятиме зерна від половини, прикритої такими самими, а то й вищими науковими званнями, відзнаками й нагородами?³⁶

Навряд чи викликатиме заперечення, що ВАК зараз не є ефективним інструментом контролю за якістю наукової продукції, Академія наук зіткнулася з численними системними викликами, а університетська освіта занадто бюрократизована й далека від світових стандартів. Усе це викликає несмак, обурення, навіть розпач. Але пропоную серйозно уявити собі пропоновану альтернативу: ліквідацію ВАКу, відокремлення Академії наук від держави, автономію університетів. При цьому, дуже важливо пам'ятати про типову для советської системи інституційну взаємопов'язаність численних структур. Згадаю лише про залежність акредитації вищих навчальних закладів від кількості кандидатів і докторів наук у викладацькому складі. Уявімо собі, до чого призведе надання усім університетам (бо знов-таки: хто визначатиме обмеження?) права присвоювати наукові ступені.

Окремо хочу наголосити, слідом за Віктором Живовим, що «запозичений взірць ніякого контролю над науковим рівнем не забезпечує».³⁷ Згадаємо українську імплементацію так званої Болонської системи, аби зрозуміти, як наша система спроможна засвоїти зовнішні моделі, позбавивши їх питомого підставового змісту. Типологічним відповідником такого пристосування є численні приклади декоративної методології, внутрішні різновиди "гендерних студій" або "мікроісторії".

Припускаю, що механічна ліквідація ВАКу чи надання автономії університетам не вирішить проблем науки, окреслених вище. Іншими словами, очевидна потреба змін співвідноситься з не менш очевидною неготовністю до них більшості інституцій і самих науковців. Вважаю, що врахування цієї обставини, а також усвідомлення важливості збереження принаймні елементів наявної хиткої рів-

³⁴ Якунин, В.К.; Мартынов, Н.Д. *Клио и Сталин*. – Днепропетровск, 1998. – С. 151.

³⁵ Яковенко, Наталя. Нариси кризової історіографії // *Критика*. – № 1-2. – Київ, 2006. – С. 27.

³⁶ Ідею лострації наукових кадрів і залучення в ролі арбітрів зарубіжних українців, висловлювану, зокрема, Григорієм Грабовичем, вважаю за нереальну з огляду на підкреслену на початку статті специфіку української постсоветської трансформації.

³⁷ Живов, Виктор. Российское общество и его научные институции // *Новое литературное обозрение*. – № 6. – Москва, 2001. – С. 113.

новаги академічної науки принципово важливе в усіх розважаннях про реформи.

Апологія рецензії

На моє переконання, рецензійна культура – це повітря гуманітарної науки, в якому народжуються нові ідеї, верифікуються запропоновані погляди і підходи, визначаються стандарти академічної культури. Рецензійний жанр, рецензійні рубрики основних фахових видань – це індикатор стану гуманістики. В Україні з рецензіями особливо кепсько. Упослідженість цього жанру (не визнаного належним чином ані академічною спільнотою, ані ВАКом, хоча ґрунтовна рецензійна стаття вимагає часто значно вищої кваліфікації, ніж суто публікаторська діяльність або описова стаття).

Таке невизнання ґрунтується, либонь, на зрозумілій дистанції до традиції офіційної советської історіографії, в межах якої рецензія була або ювілейним панеґіриком або політичним доносом. Взірці подали керівники країни. 1921 року Ленін схарактеризував книжку С. Маслова "Селянське господарство" словами: «наскрізь буржуазна капосна книжонка»³⁸, а в статті "Про значення войовничого матеріалізму" (1922) охарактеризував Р. Віпера і П. Сорокіна як «ідейних рабів буржуазії», «сучасних кріпосників, що прикриваються, звісно ж, мантією вченості».³⁹ А Сталін в сумновідомому листі до редакції газети "Пролетарська правда" (1931) дав урок більшовицької стилістики висловами: «Хіба не зрозуміло, що Слуцький просто оббріхує Леніна, більшовиків», адже «ніхто не сміє заперечувати» істинність слів вождя. Вислів «хіба не зрозуміло» повторюється в статті Сталіна ще чотири рази, а об'єкт полеміки – праці Слуцького – означаються як «ґалимаття», «жувальницьке крющкотворство», «троцькистський хлам»⁴⁰ (цитую російською, бо не зміг знайти належних українських відповідників).

В сучасній Україні за поодинокими і, на жаль, не інституційними, а індивідуальними винятками, надалі переважають ювілейно-компліментарні рецензії, а гостра критика часто (але, на щастя, не завжди) має відверто корпоративний або особистий характер. Українською специфікою є також публікація відповідей на розгромну критику в іншому виданні, ніж те, яке вмістило саму рецензію.⁴¹ Така практика, на превеликий жаль, не може не позначитися на сприйнятті загалом

³⁸ Владимир Ильич Ленин. Биография. – Москва, 1981. – С. 589.

³⁹ Ленин, В.И. Сочинения. – Т. 33. – Москва, 1950. – С. 205-8.

⁴⁰ Сталин, И.В. Вопросы ленинизма. – Москва, 1953. –С. 384-95.

⁴¹ Ушкалов, Л. Відкритий лист до Головного редактора *Українського гуманітарного огляду* доктора історичних наук пані Наталі Яковенко // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. – Т. 9. – Харків, 2002. – С. 396-400; Степанков, В. "Інтелектуальна рефлексія" чи місія " караючого Архангела" // *Сучасність*. – № 5. – Київ, 2000. – С. 147-51; Степанков, В. 1648 рік: початок Української революції чи "домової війни" в Речі Посполитій? // *Україна в Центрально-Східній Європі*. – Вип. 3. – Київ, 2003, – С. 369-414. В усіх випадках йдеться про реакцію на публікації *Українського гуманітарного огляду*.

науковців цілком обґрунтованих публікацій, присвячених обороні наукового простору від відвертої профанації науки, нефаховості і плагіату.⁴²

Припускаю, що з огляду на теперішній образ науки і її українські реалії рецензія повинна брати до уваги дві підставові речі: визнання індивідуальності і свободи творчості як автора праці, що рецензується, так і рецензента; і дотримання високих наукових вимог, під якими можна розуміти (усвідомлюю, що подальший перелік не претендує на вичерпність і остаточність): повноту і ступінь опрацювання джерел і літератури до теми, термінологічну послідовність і прозорість вибору чи створення термінологічного апарату, оригінальність викладу і сумлінність дослідження (відсутність плагіату, фальшивих посилань), мовну культуру. Сподіваюся, наведені ознаки науковості дозволяють врахувати індивідуальний стиль наукового мислення, визнають свободу автора у виборі методів обробки інформації (але не право на нехтування певними масивами джерел) і свободу у виборі методології й термінології (але не право на довільне маніпулювання неокресленими поняттями).

Думаю, що смак до писання рецензій, культура критики і сприйняття критики невіддільні від еволюції наукового середовища, від переоцінки його пріоритетів, відході від клановості до відкритості. Ще раз зазначу – наразі інституційна природа гуманітарної науки і освіти у вельми обмеженому розмірі сприяє такій трансформації.

Втім, не зауважувати певних позитивних тенденцій так само однобічно, як і закривати очі на надалі невтішну тенденцію розвитку більшості інституцій української гуманітарної науки. В українському випадку напрочуд доречне спостереження Віктора Живова про науку в Росії: картина виглядатиме набагато оптимістичніше, якщо теперішній стан порівнювати «не з чужим благоустроєм, а з безладом власного минулого».⁴³ Питання: Чи спроможна українська гуманістика, за прикладом славетного барона Мюнхаузена, витягти сама себе з болота? я хочу залишити для подальшої дискусії.

⁴² Приклади таких обґрунтованих і дуже важливих для наукової спільноти публікацій: Толочко О. Коли ж приїде ревізор? Або Страсті св. Грушевського за преп. Кононенком // Старожитності. 1995. № 12. с. 29-31; Верба Г. Григорій Сковорода на межі тисячоліть: Проблеми перекладу // Київська старовина. 2001. № 1. с. 183-191; № 2. с. 156-169; Потульницький В. Монографія написана за 19 років до народження автора // Український гуманітарний огляд. Київ, 2001. Вип. 6. с. 195-203; Ричка В. За ким б'ють у «Литаври»? // Там само. Київ, 2000. Вип. 4. с. 138-142; Сварник Г. Листування Михайла Грушевського: Видавничі позитиви і негативи // Український археографічний щорічник. Київ, 2006. Вип. 10-11. с. 779-789.

⁴³ Живов, Виктор. *Российское общество и его научные институции...* с.112.